

A család allegóriái a jogi kultúrtörténetben

Korsósné Delacasse Krisztina

Adjunktus, PTE ÁJK Jogtörténeti Tanszék

1. *Stellionatus, stellio*

A *stellionatus*, amelyet a mai család bűncselekményének történeti előzményének szoktak tekinteni, egy olyan, különböző korszakokban és területeken másként értelmezett bűncselekményt fedett, amely a császárkori Római Birodalomban Kr. u. 200 körül jelent meg először, a jogtudomány és mindenekelőtt a bírósági gyakorlat által kialakított fogalomként. A *crimen* elnevezése a *Stellagama stellio* nevű gyíktól származtatható, és a szakirodalomban különféle nézetek ütköznek egymással arról, hogy az állatnak pontosan miféle tulajdonsága vagy magatartása szolgált a párhuzam forrásául. A lexikonokban található, egészen egyszerű, velős megközelítések-től, miszerint „a gyík csúszó-mászó voltánál fogva a ravaszágnak jelképe” (Pallas, *stellionatus* szócikk), a bonyolultabb természettudományos alapokon nyugvó levezetésekig többféle magyarázattal lehet találkozni. Nyilvánvalóan antik szerzők tanulmányozása nyomán lehet megtudni a legtöbbet arról, vajon a gyík és a *crimen stellionatus* között mi lehetett a kapcsolat, hiszen nem az a fontos, hogy a 21. századi herpetológiai ismeretek alapján mi tudható erről a fajról, hanem az, hogy a jogi fogalom kialakulása idején mit tartottak róla. Jogász, különösen római jogász és jogtörténész szerzők többször próbálták meg feltárni az elnevezés alapját, leginkább idősebb Plinius *Naturalis Historia* című művét alapul véve.

Volt, aki abból indult ki, hogy mivel e hüllők sokféle színben csillognak, a bőrüket pedig gyakorta váltogatják, így minden más állatnál jobban meg tudják téveszteni az embereket (Schaffstein 1978, 283–284.). Mások arra a következtetésre jutottak, hogy a gyík könnyen rászedi támadóit azért, hogy amikor valaki vagy valami – pl. egy ragadozó – megfogja, ledobja a farkát és elmenekül. Ehhez pedig hasonló lehetett azoknak a csalóknak a viselkedése, akik olyan tárgyat adtak zálogba, amit korábban már más számára lekötöttek, így az újabb hitelező azt gondolhatta, van biztosítéka a követelésére, noha ténylegesen nem volt, és az adós úgy siklott ki kezei közül, mint a farkát hátrahagyó gyík. (Sáry 2011, 188., Stein 1990, 83.) Stein egy másik okfejtése Pliniusnak arra a leírására utal, ahol Theophrasztosz alapján azt közli, hogy a kígyókhöz hasonlatosan a gyíkok is „levedlik régi bőrüket, amit rögtön le is nyelnek, ezzel megfosztva bennünket az epilepszia elleni orvosságtól” („The-

ophrastus auctor est anguis modo et stelliones senectutem exuere itaque protinus deurare, praeripientes comitali morbo remedia.”). (Plinius 2014, 256–257.) Abból kiindulva, hogy a *stellio* az értékes hatóanyagot tartalmazó bőrt egy szempillantás alatt megeszi, irigy természetet tulajdonítottak neki, úgy okoskodtak, hogy ezzel gonoszul az embereket akarja megakadályozni abban, hogy a belőle nyert gyógyszer előnyeit kihasználhassák, mint ahogyan ehhez hasonlóan tudnak a csalók is olyan gyorsan megfosztani másokat javaiktól, hogy a károsultak szinte fel sem ocsúdnak. (Topsell 1658, 791) Íme tehát, két plasztikus magyarázat is van a *stellionatus* bűncselekmény elnevezésének eredetére. (Részletesebben lásd: Korsósné 2016, Korsósné 2022)

2. A csalás allegórikus alakjai Cesare Ripa *Iconológiájának* kiadásai-ban¹

Az emberi gondolkodásra mindig is jellemző volt, hogy bizonyos közös jellemzők alapján allegorikus képekkel, emberi vagy állati alakokkal, esetleg elképzelt figurákkal ábrázoljanak akár elvont, például jogi fogalmakat is. Ezeknek a 17–18. századi Európában legnagyobb hatást kifejtő összefoglalása Cesare Ripa először 1593-ban megjelent *Iconologia* című műve volt, amelynek 1603-ban közreadott kiadását a karakterek leírásán túl fametszetekkel is ellátták, ezáltal vált igazán népszerűvé. Ripa munkájának nem csupán további olasz nyelvű edíciói, hanem fordításai is készültek, esetenként újabb illusztrációkkal. A csalás, csalárdság egyes – olykor mitológiai, bibliai és irodalmi alapokon is nyugvó – attribútumait, és azoknak változásait vagy összemosódásait is szépen nyomon lehet követni néhány kiválasztott kötet alapján, amihez segítséget ad a könyv 1997-es magyar kiadása, hiszen az nemcsak egyszerű fordítás, hanem egyúttal törekedtek az *Iconológiában* közölt idézetek, leírások eredetének tisztázására is. Ripa tudniillik egy-egy cím alatt, ahogyan a csalárdság esetében is, azonos fogalomhoz akár több – más-más forrásokra visszavezethető – allegóriát is bemutatott, ezeket különálló alakokként lefestve. Művének némelyik korabeli, idegen nyelvre fordított verziójában ez nem maradt így, például az 1709-ből származó angol nyelvű kötet minden fogalomhoz már csak egyetlen leírást tartalmazott, emiatt az allegorikus figurák egyikét-másikat olykor elhagyta, máskor azok jellemvonásait mintegy „egybegyúrta”, az illusztrátor pedig ennek alapján új képeket alkotott hozzájuk. Ám található olasz nyelvű, 1756-ból származó kiadvány is, amelyik a leírásokat ugyan még elkülöníti, azonban a hozzá kapcsolódó ábrázolásban már keverednek az ezekben alkalmazott képi ismertetőjegyek.

A magyarul csalárdságnak fordított fogalom az *Iconológiában* két helyütt is megtalálható: a *Fraude* és az *Inganno* címek alatt. Az olasz nyelvben a *fròde* (régies írás-

móddal *fraude*) fedi a csalás jogi kategóriáját, bár a jelenleg hatályos olasz Btk. ezt kifejezetten csak a gazdasági, üzleti környezetben elkövetett csalásra használja, a csalás általános tényállásában viszont a *truffa* szerepel. Ezzel szemben az *inganno* leginkább megtévesztést jelent, amely lehet a csalás eszközcselekménye, a tévedés előidézése.²

Ami a *Fraude* jellemzését illeti, Ripa legelőször Dante *Isteni színjátékának* szörny-alakját, a Pokol hetedik körében felbukkanó Geryont idézi meg, amely Danténál a csalás (a mű eredeti nyelve szerint szintén a *fraude*) szimbolikus figurája. A költő is úgy tekintett a csalárdságra, hamisságra, mint szándékosan rosszindulatú cselekedetre, amelyre egyedül az ember képes; Babits tolmácsolásában: „mert a cselet csupán az ember érti”, vagy Nádasy Ádám fordítása szerint: „mert a hamisság tisztán emberi” (Pokol 11, 25–27). A Pokol nyolcadik körében a csalók vannak, míg a kilencedikben az árulók, vagyis azok, akik a bennük bízókat csalják meg. Ez Dis legszűkebb köre, ahol ő maga is székel. Geryon alakja tehát mintegy megelőlegezi a csalók felbukkanását a műben, és a költő a monstrum bemutatásának szinte egy egész éneket szentel (Tizenhetedik ének). Érdemes megjegyezni, hogy a bestiát Dante úgy írja le, mint ami az egész világot megfertőzi, ellenállhatatlanul terjed, mint valamilyen ragály: „áttör sziklán, falon, fegyveren, ez ő, akitől bűzlik a világ” (Pokol 17, 2–3). A kép jogtörténeti szemszögből azért is figyelemre méltó, mert évszázadokkal később a *stellionatus* definiálása során is találkozni lehet azzal a meghatározással, hogy e bűncselekmény magva az álnokság, amely a gonosz emberek által fékezhetetlenül terjed, és folyton szaporodik a földön (*Praxis Criminalis* Articulus XCIV.).

Dante Geryonja eltér a görög mitológiai ábrázolásokban szereplő háromfejű, háromtestű óriástól: „Arcát igaz ember arcának hinnéd, oly jóságosan síma volt a bőre, de teste végig kígyó teste innét.” (Pokol 17, 10–13) Ez utóbbi idézet arra is utal, hogy egyesek a csalókat kígyótermészetűnek írják le, továbbá „arcán kívül Geryon minden más testrésze, amely állat elemekből áll, a hamissághoz, a hazugsághoz köthető”. (Süli 2021, 111.) Ezek a legtöbb kommentár és értelmezés szerint a kígyó testéből, a skorpió farkából és valamely szárazföldi (emlős) állat mancsaiból állnak, bár némelyek ez utóbbit inkább sárkányként azonosítják, vélhetően a hátán, oldalán kirajzolódó minta alapján is. Az állati jelképekkel foglalkozó szakirodalom szerint a kígyó a bűnbeesés-történet miatt a keresztény kultúrkör ikonográfiájának legnegatívabb állata, a bűn és az ördögi csábítás és egyúttal csalárdság megtestesítője. A Szentírásban a kígyó a legtöbb helyen hasonló módon, a hazugságra, álnokságra utalva jelenik meg, bár Máté evangéliumában kivételesen pozitív példaként is feltűnik: „legyetek tehát okosak, mint a kígyók” (Mt 10,16). A gonoszság illusztrálására azonban már az antikvitásban is megtalálható volt, így Aiszóposz tanmeséjében, amelyből fakadóan a „kígyót melenget a keblén” szólás azóta is a köztudat

része, és a jótevővel szembeni álnok támadás kifejezője. A skorpió a rosszindulat, a démoni és hamis természet megjelenítője, emellett hátulról, alattomban támad, „olyan tehát, mint a csaló, hízog ember, aki szájával mást mond, mint ahogy később cselekszik” (Süli 2021, 117), illetve Ripa egy későbbi ponton azt írja, a skorpió-farok a folyamatosan ömlesztett titkos mérget jelenti. Geryon karomban végződő mancsai szőrösök; egyesek oroszlánt vélnek bennük felfedezni, míg van szerző, aki rámutat, hogy ezek az ösztönös, állatias cselekvésre utalnak, illetve a szőrös karok akár emberhez is kapcsolhatók, mégpedig a durva és buta, míg egy kommentár szerint a rejtett szándékú embereket jelképezik. A lény cirkalmas kültakaróját úgy értelmezik, hogy azokkal Dante allegorikusan a csalók általi szóvirágokra utal, amelyekkel a sértettet behálózzák, és a mintáknak a csomókba, hurkokba rendeződése pedig arra, hogy „e »kötelékek« becsapják, megkötik az ember akaratát, cselekvőképességét”. (Süli 2021, 121.) A tarka mintázat az elemző szerint visszautal a színjáték elején feltűnő párducra, amely szintén lehet az alattomoság megtestesítője, s valóban Ripa is felhasználja a leopárdot az *Inganno* leírásánál. A szörnyeteg mozgásának jellemzésébe más állatok vonásai is vegyülnek, amelyek közül még a hód érdemel említést, amelyről azt tartották, hogy mellső lábaival a partra kapaszkodva, farkát a vízbe lógatva annak mozgatásával és olaj kibocsátásával csalja oda a kis halakat. Egyes szövegmagyarázatok szerint tehát az *Isteni színjáték*ban a hód e ravaszágával vált a csalást jelképező állattá, s mindezt Dante valószínűleg egyéb előzmények nélkül, saját ötletként írta le. Arra nincsen utalás, vajon van-e köze ehhez annak, hogy az *Iconologiában* a csalárdság több alkalommal is halakat fogó emberként jelenik meg.

Fraude alatt Ripa további pontokban sorolja a lehetséges allegóriákat. Kétarcú, saskarmokkal bíró és skorpiófarkú nőalakot tár még az olvasó elé, aki egyik kezében két szívet tart, míg a másikban álarcot, nyakától kebléig mezítelen, onnantól lefelé pedig sárgálló ruhát visel. A sárga szín leggyakrabban a tökéletlenséget, a csalárdságot, az árulást, illetve a hitelenséget szimbolizálja; Ripa szerint is az árulást, félrevezetést, álnok változékonyságot jelenti. Az álarc arra utal, hogy „a csalárdság másképpen tünteti fel a dolgokat, mint ahogyan azok a valóságban vannak”, meghozza a saját vágyak betöltése céljából, továbbá a két arc és a két szív alapvetően szintén a színlelés, a látszat jelei. (Ripa 1997, 221.) A sas karmai a ragadozó természetet jelzik, amellyel a csalók megfosztanak másokat vagyonuktól vagy becsületüktől, de mind ez, mind a skorpió utal a felszított viszályra és az aljas tervekre is. A műben megjelenik egy horgászbottal ábrázolt nő is, amint éppen egy halat fog ki, mellette egy edényben további élettelen halak, hiszen a horgász látszólag élelmet kínál, de épp azzal fogja és öli meg zsákmányát, s ez ugyancsak azt mutatja be, hogy a csalárdság „annyit tesz, mint valami jó dolgot színlelni, s közben mások tudta nélkül rosszat cselekedni”. (Ripa 1997, 221.) Mindezekkel kapcsolatban Ripa Ariosto

eposzának, az *Orlando furiosó*nak részletét is citálja, amelyben a csalárd alak bájos arcú, tisztas öltözékű és jóságos szavú, ám mindez csak a látszat, hiszen valójában ezek mögött hitványságát rejtette el, „bő köpeny takarta rút fenekedését”. (Ripa 1997, 222.)

Az *Inganno* nem más, mint „valakinek megtévesztő külszín alatt kellemetlenséget okozni” (Ripa 1997, 288.), amit Ripa szerint egy aranyba öltözött férfi fejez ki, akinek lábai kígyófarokban végződnek, ahogyan a csaló is elsöre jóságosnak, szívélyesnek mutatja magát, így nyeri meg fondorlatainak az egyszerű embereket. Lába mellett fejét elrejtő leopárd áll, amelyik mintázatának szépségével téveszti meg és csábítja oda a többi állatot, hogy azán elejtse őket. Ripa emellett azonban további képeket is felvillant. Szépséges ifjú leány álarcát viselő, ám rút és vén nőt, akinek ruháját is álarcok díszítik. Egyik kezében tűzzel teli edényt, a másikban vizeskancsót tart, amivel a tüzet bármikor elolthatja „mert aki szokás vagy természet folytán kettős játékot űz, az minden alkalommal jól előkészíti csalárdságát”. (Ripa 1997, 289.) A következő kép kecskebőrrel borított férfit ábrázol, aki durbinccsal teli hálót fog. Mivel állítólag ezek a halak kedvelik a kecskét, odaúsznak hozzá, s így könnyű prédául szolgálnak a halásznak. A csalárdság egy újabb leírása sárgába öltözött férfiről szól, egyik kezében sok horoggal, másikban egy olyan virágcsokorral, amelyből kígyó tekeredik elő. Ez „a jóság hamis illatát jelenti, amelyből az ártalmas tulajdonságok valódi mérge csurran”. (Ripa 1997, 289.) Ahogyan pedig a csalétek által eltakart horog belefúródik a halba, úgy ejti rabul a csaló az egyszerű lelkeket, előkészítve bukásukat.

Az előbbi három férfialak egyszerre jelenik meg a mű 1765-ös perugiai kiadásában, amelynek illusztrátora tehát egy kecskebundájú, kígyófarokként tekerdő lábú, egyik kezében horgokat, másikban hallal teli hálót és egyúttal kígyót rejtő virágcsokrot is tartó embert rajzolt meg, mellette a lesunyitott fejű párduccal. Az 1709-es londoni Ripa-kiadás is az e képnek megfelelő alakot írja le és ábrázolja a *deceit* alatt, de már a szövegben is csupán egyetlen – az előbbi külső jegyekkel bíró – figura ismertetése található. E munka egyéb részeiben is inkább tömörítve, rövidítve foglalja össze angol nyelvre áttéve az *Iconologia* eredeti tartalmát, így *Fraud* alatt is mindössze a kétarcú, saskarmokkal bíró és skorpiófarkú nőt ábrázolja.

3. Csalás és állati szimbólumok a 21. századi közgondolkodásban

Az egyes szerzők erre vonatkozó magyarázatai, az antik leírások és az újkori ikonológiai ábrázolások megismerése mellett érdekes eredményeket hozhat egy olyan összehasonlítás is, amely a csaláshoz, csalárdsághoz fűződő jelenkori képzettársításokat térképezi fel. A 2022 tavaszán és nyarán végzett kérdőíves kutatásban többek között azt a kérdést is feltettem, vajon a 21. század hétköznapi embere köti-

e a csalást valamilyen állathoz, és ha igen, miért, milyen ismérvek alapján. (Az online kérdőívet 2022. április 23. és augusztus 23. között 146 fő töltötte ki. A beküldés önkéntes volt, és a válaszadókat nem szűrtem vagy válogattam meg előzetes szempontok szerint, az eredmények nem minősülnek reprezentatívnak.)

A legtöbben a mesékből ismert, a Kr. e. 6. században élt Aiszóposznál is már a holló szájából a sajtot fondorlással kiéneklő, ravasznak titulált rókát írták (60 válasz, 41%), de viszonylag sokszor szerepelt a tojásait más madár fészkébe rakó és azokkal kikeltető kakukk (25 válasz, 17%), valamint a kígyó is (15 válasz, 10,3%). Utóbbit legtöbben – a bibliai toposznak megfelelően – az Évát bűnre csábító szerepével azonosították és ezért sorolták ide. A *stellionatus* kutatója számára az előző pontban összefoglaltak miatt különösen érdekes volt, hogy néhányan (8 válasz, 5,5%) egy hüllőt is megneveztek, a kaméleont, amely színének változtatásával téveszti meg környezetét. Az előbbieken felül még körülbelül húsz állatot kapcsoltak valamilyen módon a csaláshoz, de ezeket egyenként legfeljebb egy-négy fő írta. A válaszokhoz fűzött magyarázatokból pedig az derült ki, hogy leginkább a megtévesztés miatt asszociáltak rájuk, például az adott állatfaj mimikrije, félrevezető mintázata vagy viselkedése alapján. Esetenként irodalmi művekből, vagy további mesékből vett példák alapján gondoltak a válaszadók egyes megnevezett állatokra (pl. az őzre, a farkasra, a medvére).

Jó néhányan azt is megjegyezték, hogy az állatok mímelése valójában nem tekintendő gonosznak, mivel pusztán a túlélés ösztönéből fakad. Ezzel szemben a csalás (aminek a hétköznapi értelmét a legtöbben, mint más szándékos félrevezetését, kijátszását, megkárosítását, tudatlanságának vagy tájékozatlanságának a kihasználását ragadták meg) „emberi dolog, állattal össze nem kapcsolható”. Az utóbb idézett válasz jól rímelt arra a gondolatra, amit már Dante is kihangsúlyozott, hogy a csalás kizárólag az emberre jellemző magatartás. Mindezekből pedig az a sommás következtetés vonható le, hogy vannak alapvető morális kérdések, amelyek az antikvitástól napjainkig áthatják az emberek mindennapi életét, és egyes helytelenített magatartások – legyenek akár bűncselekményként szabályozva, akár csak erkölcsileg elítélendők – megítélése voltaképpen állandó, így azok szimbólumvilága is tovább él a kulturális hagyományban.

Lábjegyzet:

¹ Az itt közöltek a megjelenés alatt lévő monográfiámban foglaltakon alapulnak, az abban kifejtettek rövidebb összegzését adva. (Korsósné 2022)

² Hálásan köszönöm Galicz Kamilla aranyérmes társamnak az olasz kifejezéshasználattal és értelmezéssel kapcsolatos segítségét!

4. Irodalom

Bódiné Beliznai K. (2014): A bíbor méltóság, a sárga árulás. Szimbólumok és rituálék a jogtörténetben. Balassi. Budapest. ISBN:978-963-5069-34-7

Dante A.: Isteni színjáték. Ford. Babits Mihály.

<https://mek.oszk.hu/00300/00362/html/>

Dante A. (2020): Isteni színjáték. Ford. Nádasdy Ádám. Magvető. Budapest

Korsósnné Delacasse K. (2016): A csalás a Ferdinandeai szabályozásában, avagy miért éppen stellionatus. In: Béli G. – Korsósnné Delacasse K. – Herger Cs. (szerk.): UT JURIS ORDO EXIGIT. Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére. Publikon. Pécs. pp.: 147–155. ISBN 978-615-5457-69-2

Korsósnné Delacasse K. (2022): „Csalfa áméttások által többeket megkárosított.” A stellionatus a 18–19. századi magyar jogban. Jogtörténeti Értekezések 59. ISBN 978-963-556-400-2, ISSN 0134-0026. Gondolat. Budapest. (megj. alatt)

Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. (2013) Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat. Budapest.

Pallas Nagy Lexikona. (1893–1897) Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/index.html> (stellionatus szócikk)

Plinius (2014): Természetrajz VII–VIII. Az emberről és a szárazföld élőlényeiről. (Ford.: Darab Á.) Kalligram. Budapest. ISBN: 6155454388

Praxis Criminalis = Kollonicz, L. (ed.) (1697): Forma processus iudicii criminalis, seu praxis criminalis. Editio II. Typis Academicis, per Joannem Andream Hormann. Tyrnaviae.

Ripa, C. (1709): Iconologia or Moral Emblems by Caesar Ripa, illustrated by I. Fulle. Benj. Motte London

Ripa, C. (1593): Iconologia, overo descrittione dell'imagini universali cavate dall'antichità et da altri luoghi da Cesare Ripa Perugino, opera non meno utile, che necessaria à Poeti, Pittori, Scultori, per rappresentare le virtù, vitij, affetti, et passioni humane. Roma. e-text: https://www.classicistranieri.com/liberliber/Ripa,%20Cesare/iconol_p.pdf

Ripa, C. (1997): Iconologia. (Ford.: Sajó T.) Balassi. Budapest. ISBN: 9635061544

Ripa, C. (1613): Iconologia. Siena.

Ripa, C. (1765): Iconologia. Tomo Terzo. Nella Stamperia di Piergiovanni Constantini. Perugia.

Sáry P. (2011): A tévedés értékelése a római büntetőjogban. In: Jakab É. (szerk.): Római jog és a magánjog fejlődése Európában. Tanulmányok Molnár Imre 75. szü-

letésnapjára. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Szeged. pp.: 185–200. ISBN: 9789633061206

Schaffstein, F. (1978): Das Delikt des Stellionatus in der gemeinrechtlichen Strafrechtsdoktrin. Eine Studie zur Entstehungsgeschichte des Betrugsbestandes. In: Behrends, O. – Diebelhorst, M. – Lange, H. – Liebs, D. – Wolf, J. G. – Wollschläger, Ch. (Hrsg.): Festschrift für Franz Wieacker zum 70. Geburtstag. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen. pp.: 281–295.

Stein, P. (1990): The Origins of Stellionatus. IURA 41. pp.: 79–89.

Süli T. (2021): „A csalásnak e ronda képe”: Dante Geryon-értelmezése. Antikvitás & Reneszánsz, 4(8) pp.: 111–128. p. DOI: 10.14232/antikren.2021.8.111-128

Topsell, E. (1658): The History of four-footed Beasts, Serpents, and Insects. T. Muffet. London.